

Marie Birkkjær Jacobsen:

Synnejysk å skrift

Forvilder man sig ind i et forum med mange sønderjyder tilknyttet, såsom Æ Synnejysk Forenings gruppe på Facebook, vil man opleve at finde flere forskellige stavemåder på de samme ord. Selv stavemåden på den velkendte hilsen *mojn* er omstridt – skal det staves med *o* eller *ø*, eller skal den sydslesvigske variant, *moin*, benyttes?

Modsat mange af landets øvrige dialekter, nyder sønderjysk stadig udbredelse blandt unge såvel som ældre sprogbrugere. En årsag hertil findes i sprogområdets historie, idet dansk sprog i dets sønderjyske udgave fungerede som identitetsmarkør i årene under tysk styre efter 1864. Hvor sproget undergik standardisering nord for Kongeåen, beholdt sønderjysk sine mange variationer. *Æ sproch* fik status som nationalsprog (Pedersen 2014:186), men uden et egentligt skriftsprog, som mange andre standardsprog udmærker sig ved at have. En ting er at snakke sammen på sønderjysk – en anden ting er at kommunikere med hinanden på skrift.

I efteråret 2018 foretog jeg i forbindelse med mit bachelorprojekt en undersøgelse af, hvordan sønderjysk ser ud på skrift, vel at mærke når sprogbrugerne ikke har en særskilt sønderjysk ortografi at rette sig efter. Er der mon lokale variationer, der afspejler sig i det skrevne sprog? Og er det i det hele taget nødvendigt med en sønderjysk retskrivning?

Det efterfølgende skal ikke betragtes som en videnskabelig rapport (udtømmende og statistisk funderet), men udelukkende som en orientering om, hvordan en stærk sønderjysk dialekttradition stadig gør sig gældende i en tid, hvor de fleste andre danske dialekter er stærkt svækkede.

1. Dialekt på skrift – retskrivningsprincipper

Ved fastlæggelsen af dansk retskrivning benyttes en række retskrivningsprincipper, med det formål at skabe et ensartet skriftbillede. Standarddansk retskrivning følger primært traditionsprincippet og sprogbrugsprincippet, som bestemt i Sprogbrugsbekendtgørelsen (Jervelund 2007:12). Efter en praksis, der har gjort sig gældende siden 1892, og som siden 1955 er kommet til udtryk i Dansk Sprognævns retskrivningsordbøger, foretrækkes traditionelle stavemåder for stavemåder, der afspejler den aktuelle udtale. Danske ordbøger indeholder derfor en lang række ord med en historisk betinget stavemåde (*seksten, land, de, det, og*).

Min undersøgelse viser, at sønderjyderne (som jo mangler en selvstændig skriftsprogsnorm) i høj grad prøver at afspejle udtalen (eller skrive fonematisk), når de vil skrive på sønderjysk. Ved det fonematiske princip fastlægges stavemåder efter, hvordan sprogbrugerne taler (Ibid.:11). Dermed kommer det nedfældede til at minde om en form for lydskrift, og sprogbrugeren kan opnå en lydnær gengivelse af sit talesprog. Det lydnære skriftbillede risikerer dog hurtigt at blive subjektivt, dvs. svært læseligt selv for andre sønderjyder, og måske derfor lod deltagerne i min undersøgelse sig ofte påvirke af en fremmed, men velbekendt skriftsprogsnorm: den standarddanske. Mange skriver f.eks. det stumme *h* i *hvad, hvorfor*, ligesom nogle småord gengives som på rigsdansk.

2. Undersøgelsen af sønderjysk på skrift

For at få et indtryk af, hvordan sønderjyder skriver på sønderjysk, lagde jeg et opgaveark ud i en række Facebookgrupper med fortrinsvis sønderjyske medlemmer, heriblandt først og fremmest Æ Synnejysk Forenings Facebookgruppe. Opgavearket bestod dels af en række sætninger, som jeg bad folk 'oversætte' fra standarddansk til sønderjysk, dels nogle spørgsmål om besvarerens hjemegn, køn, alder, m.v., og holdninger omkring sønderjysk dialekt. I alt svarede 37 personer fra hele sprogområdet. Derudover indsamlede jeg fire lydfiler til sammenligning af skrift og udtale. På baggrund af besvarelsenerne på opgavearket og de indsamlede lydfiler kunne jeg foretage en analyse af, hvordan sønderjysk ser ud på skrift, og hvilke variationer der forekommer og hvorfor.

3. Dialekttræk i sønderjydernes skrift

I min analyse af opgavebesvarelsene benyttede jeg en gradvist indsnævrende fremgangsmåde, hvor jeg først identificerede dialektale træk, som forekommer i hele det jyske sprogområde, for til sidst at identificere snævert lokale træk.

3.1. Gengivelse af (fællesjyske) træk informanterne var enige om

Gennemgående for alle besvarelsene var de to karakteristiske dialekttræk: apokope og foranstillet artikel. Apokope, dvs. bortfald af tryksvagt *-e* i slutningen af gamle tostavellesord, et træk der adskiller jysk fra de andre danske dialekter (jf. Peter Skautrup Centrets Kort 5), kom i informanternes besvarelser bl.a. til udtryk i ord som 'bakke', 'pakke' og 'handle'. Fx stavede en informant fra Als disse ord *bak*, *pak* og *handel*, mens en anden fra Haderslev-egnen skrev *bak*, *pak* og *kø'øf* (= købe) og en informant fra det sydvestlige hjørne af sprogområdet skrev *bak*, *pak* og *køøf*. Foranstillet artikel, som er fælles for vest- og sønderjysk (jf. Jysk Ordbogs atlaskort 7.1), har mine informanter masser af eksempler på: *e hund*' (= hundene), *æ skaf* (= skabene), osv. Det var disse træk, samt omskrivning af blødt d til *j*, f.eks. i ordet *ålrej* (= allerede), mine informanter var enige om, når de gengav sønderjysk.

3.2 Gengivelse der afspejler variation mellem nord- og sydsønderjysk

De forskelle, der findes inden for sønderjysk, manifesterede sig tydeligt i mit materiale. Kendetegnende for nordligt sønderjysk er blandt andet udtalen *a* af det personlige pronomen *jeg* (se Jysk Ordbog *a*³). Gammeldansk *æk* (= jeg) udviklede sideformen *ak*, som vandt udbredelse overalt i Jylland i formen *a*, undtagen i Thy og det sydlige Sønderjylland, som beholdt *æ*-formen: *æ* (Bjerrum 1953:103). Størstedelen af mine informanter med ophav nord for Aabenraa valgte derfor at skrive *a*, mens dem fra de sydligere egne skrev *æ*.

En anden forskel mellem nord og syd er modsvarighederne i udlyd til rigssprogets *-g* og *-b*: I nord udtaler man (blødt) *-g* hhv. *-v*, i syd de tilsvarende ustemte *-ch* hhv. *-f* (se Jysk Ordbogs atlaskort 4.2-4.3). Mine informanter fra Sydsønderjylland var rimeligt konsekvente med at skrive *-ch*, *-f*, f.eks. stavede en informant fra Sønderjyllands

sydvestlige hjørne ordene 'ting' (her 'oversat' til 'sager') *sache* og 'lommelærklæde' *lommduch*, mens en informant fra sydøst skrev *løøfen* (= løbende), *e kølskaf* (= køleskabet). Den samme konsekvens fandtes ikke blandt informanter fra dialektområdets nordlige egne: Her skrev en informant f.eks. *tandlæge* (= tandlæge), *rechte* (= rigtigt), *løfen* (= løbende) og *køve* (= købe). Inkonsekvensen kan tilskrives den nære kontakt til det nørrejyske.

3.3 Gengivelse der afspejler variation mellem vest- og østsønderjysk

Der optræder også variationer hos informanter fra de vestlige og østlige egne (hvoraf det sidstnævnte yderligere kan inddeles i et alsisk og sundevedsk område, ligesom rømømål er noget for sig i Vadehavsområdet i vest).

Mens foranstillet artikel er et gennemgående træk hos alle informanter, er *udtalen* af den ikke den samme: traditionelt udtales artiklen *e* på Als og Sundeved og *æ* i de øvrige dele af Sønderjylland. I besvarelsene foretrak de fleste af mine informanter fra det sydøstlige hjørne af sprogområdet *æ* fremfor *e*, hvilket enten kan afspejle, at udtalen *e* er på retur (Pedersen 2014:289), eller at informanterne hér faldt tilbage på en bekendt jysk skriftnorm *æ* fremfor at skrive fone(ma)tisk. Dog skrev fire ud af fem alsiske informanter *e*.

I det meste af Sønderjylland udtales modsvarighederne til rigsdansk *-et* og *-ede* som *-et*, men på Sundeved og Als blot *-e* (se Jysk Ordbogs atlaskort 6.1). Flertallet af mine informanter skrev i overensstemmelse hermed, f.eks. *podse* (= pudsede) på Als; men fra Sundeved ses en tendens mod at skrive det mere udbredte *-et*.

I almindelighed har substantiverne i sønderjysk samme genus som på rigsdansk (Bjerrum 1963:104; se også Jysk Ordbogs atlaskort 7.1); kun i den allernordvestligste del bruges det vestjyske genussystem: alt der kan tælles, er fælleskøn, det der ikke kan (stofbetegnelser), er neutrum. Det vestjyske træk fandtes hos 6 af mine informanter, hvoraf fire netop kom fra det nordvestlige område: *Va'fo'n skaf*, *hvafor en skaf* etc. (= hvilket af skabene); hvorfor de to sidste viste eksempler på det vestjyske træk, står indtil videre uforklaret hen.

Der var også enkelte karakteristiske dialektale træk, som kun fremgik nogle få steder i det indsamlede materiale, f.eks. (1) sønderjysk

-*r* svarende til rigsdansk (blødt) -*d*, f.eks. *virre* (= videre), *ettemirre* (= eftermiddag), (2) sønderjysk *j*- svarende til rigsdansk *h*- i ord som *jåls* (= hilse) og *jerre* (= hedder), (3) sønderjysk palataliseret *n* svarende til rigsdansk ortografis -*nd*: *hijtnes* (= hendes), *hujnn* (= hund). Træk såsom det sønderjyske rullende *r* og tonal accent afspejledes ikke i besvarelsene.

3.4 Dialektgloser

Jeg har optalt, hvor mange dialektgloser (dvs. ord der ikke anvendes på rigsdansk), mine informanter brugte i deres besvarelse, sorteret efter deres hjemstavn og fordelt på grupperne Nord, Sydvest, Sydøst, Als, blandet. Skellet mellem nord og syd var tydeligt. Informanterne fra Als brugte i gennemsnit 12,6 dialektgloser, dem fra sydøst 13,5, dem fra sydvest 9 og dem fra nord 6. Altså indeholdt besvarelsene færre dialektgloser, jo længere man kommer mod nord.

4. Synnejysk å skrift – flere varianter

Gennemgangen af besvarelsene viste, at der for det første stadig forekommer dialektal variation inden for det sønderjyske sprogområde knyttet til sprogbrugernes hjemegn, og for det andet at disse variationer også materialiserer sig i sønderjysk på skrift. Variationerne i besvarelsene kan dog ikke kun sammenkædes med dialektale variationer, men kan også være betinget af bl.a. de praktiske vanskeligheder ved at skrive fone(ma)tisk.

Mine informanter har kun haft de vante tegn fra det latinske alfabet til rådighed, hvilket kan være en 'spændetrøje', når det handler om at afspejle talesprog, i dette tilfælde dialekten (Brink og Lund 1974:88; jf. afsnit 1) – som en informant fra den sydvestlige del af Sønderjylland beskrev det: *At æ alfabet mangle naun bouchstaue fo å få åll lyy mæ* (Informant nr. 20, Øster Højst).

Vanskelighederne med at vælge den mest hensigtsmæssige stavemåde for sønderjysk afspejler sig bl.a. i mangfoldigheden af stavemåder af enkelte ord hos mine informanter. Selv ord, der er udbredte i hele sprogområdet, og som ikke er udsat for udpræget dialektal variation, optrådte i mange forskellige former i informanternes besvarelser. Ordet *kvarter* fandtes eksempelvis i tretten forskellige udformninger, og dets dialektale pendant, *fjerdningstund*,

fandtes med atten forskellige stavemåder. Vanskeligheden kulminerer naturligvis i stavningen af fremmedord, som ikke er optaget i dialekten, f.eks. ordet 'e-mail', som er blevet stavet på seksten forskellige måder, lige fra *e-mail* til *i-mæjl*.

De dialekttalende har jo, som nævnt i starten, netop ikke en skriftsproglig overbygning på deres talesprog, som de kan holde sig til i tvivlstilfælde. Når mine informanter forsøgte at skrive fone(ma)-tisk og kom i tvivl, har de måttet søge hjælp i en dialektfremmed skriftsprogsnorm, nemlig den rigsdanske. I atten af besvarelsene undlod informanterne at fjerne det indledende *h* i ordet *hvilket* (eller *hvad for*, som størstedelen valgte at skrive), på trods af at dette er stumt på sønderjysk ligesom på rigsdansk. Ved at bibeholde det ellers stumme *h* afveg informanterne fra det fonematiske princip til fordel for rigsmålets traditionsprincip. Tilsvarende, når mange informanter fastholdt standarddanskens internationale skrivemåde *e-mail* i stedet for at forsøge en fonetisk gengivelse. Også kendskab til tysk retskrivning kan spille ind, f.eks. når mange informanter stavede ordet *satt* (= mæt) med to *t*'er.

Variationerne i skriftbilledet skyldes dog ikke mindst, at selv sønderjysk talesprog i stigende grad er under pres fra standarddansk eller fællesjysk regionalsprog. Sammenligner man materialet fra ældste og yngste informant inden for hvert af de sønderjyske delområder, ses der ikke blot (jf. pkt. 3.3-3.4) en aftagende procentdel af dialektgloser (som når *kalgå* (= kålgård) afløses f.eks. af *hau* (= have)), men også en gradvis reduktion af særjyske udtaler til fordel for en fællesjysk norm (som når *sundevedsk -e* (= -ede, -et) erstattes af *-et*).

Udviklingen væk fra det lokalt-dialektale og mod en regional standardvariant kan have mange årsager: Sønderjydernes stigende kontakt med rigsdansktalende, standardisering af dansk sprog, den nuværende sprogsituation i området m.v. (Nyberg 1995:262). Selv mine yngre informanter har mange egnsbestemte gloser og udtaler, men de er også alle over 30 år, og for aldersgrupperne under er regionaliseringstendensen formentlig tydeligere (Ibid.:285).

Mine informanter markerede endnu en bevidsthed om, at Sønderjylland og sønderjysk sprog er noget særligt inden for riget, en historisk og sproglig bevidsthed der naturligvis skyldes regionens

særegne historie (Monka 2014:112). Til spørgsmålet ”Hvorfor tror du, den sønderjyske dialekt holder bedre ved end andre dialekter i Danmark?” henviste flere informanter til landsdelens historie. F.eks. skrev en kvinde fra Sønderjyllands sydvestlige hjørne: *Æ troe, te synnejy’e holle mee sammel som folk fra anne eejn. Synnejyllands historie sætte stadich sit præg o æ folk*. Denne metasproglige bevidsthed afspejlede sig også i informanternes besvarelser til opgavearkets spørgsmål om, hvorvidt de opfatter sønderjysk som et sprog for sig selv eller som en dialekt. Hertil svarede nitten, at de kalder det et sprog, tretten at de kalder det en dialekt og fem undlod at svare. En enkelt informant bemærkede, at hun kalder sønderjysk for et sprog, da ordet *dialekt* er en for højtidelig betegnelse for sønderjysk; størstedelen betegnede altså sønderjysk som et sprog, endda med betegnelsen *æ sproch*, i bestemt form. Med dette understregede de samtidigt, at det er landsdelens rigtige sprog, frem for standarddansk, hvilket korresponderer med opfattelsen af dialekten som en identitetsmarkør.

5. Hvad skal vi bruge et sønderjysk skriftsprog til?

Jeg har ovenfor peget på en række forskellige årsager til variationer i de skriftlige besvarelser, herunder traditionelle dialektale forskelle, alder, påvirkning fra standarddansk retskrivning og en manglende rettesnor mht. stavemåder. Spørgsmålet er så, hvorvidt det overhovedet er muligt at skabe et sønderjysk skriftsprog, og om der egentlig er behov for det.

Nødvendigheden af et sønderjysk skriftsprog kunne måske være begrænset, da sprogbrugerne kun skriver på sønderjysk i private sammenhænge. Informanterne udtrykte dog ærgrelse over udtyndingen i sønderjysk sprogbrug, og et bolværk mod denne udvikling kunne netop være et skriftsprog, som kunne understøtte bibeholdelsen af dialekten. Dette var netop hensigten, da Æ Synnejysk Forening udgav *Min føøst tusin’ oe å synnejysk* (2002), som gav et bud på en standardiseret retskrivning for sønderjysk (Fredsted 2002:3). Bogen opstiller en række retskrivningsprincipper, men med den konsekvens, at lokale egnsvariationer i udtale, gloser o.a. ikke kommer til udtryk. Dermed må sprogbrugerne selv vurdere, om og i givet fald hvordan lokale variationer skal komme til udtryk.

Størstedelen af informanterne svarede derfor også nej til opgavearkets spørgsmål om, hvorvidt de ville benytte sig af en bog som *Min føøst tusin' oe å synnejysk* som rettesnor, da deres sønderjyske udtale ikke korresponderede med stavemåderne i bogen. Det ville tvinge nogle sprogbrugere til at benytte et skriftsprog, som ikke afspejler deres eget sprog. En informant skrev hertil: *Nej, dæ æ så manne forskell' fra ejn til ejn. Stout set for væ 20 km. Dæ æ gåt nok en del o'e, dæ gæ' ægen, men æ språch ændre sæ måj. Vafå jet er så dæ mest rechte?* (Informant nr. 31, Blans).

En kommentar til dette kunne være, at dansk retskrivning heller ikke matcher med alle udtalevariationerne af dansk (jf. afsnit 1), men da netop den standarddanske skriftnorm kan udpeges som en af årsagerne til, at de traditionelle dialekter har trange kår, kan informanternes modstand mod en ny, til dels stadig fremmedartet standardisering være berettiget.

En mulig løsning på problematikken kunne være at danne et skriftsprog ud fra den norske model: Både bokmål og nynorsk tillader i en del tilfælde valgfrihed mht. bl.a. stavemåde og bøjning af ord, så de korresponderer bedre med sprogbrugernes udtale (Hoel 1997:25). Fordele herved kunne være lettere sprogindlæring grundet sammenhængen med talesproget (Ibid.:27), samt større sproglig synlighed og bedre mulighed for markering af identitet (Kristiansen 1994, her fra Hoel 1997:32). Derudover kunne valgfriheden også bidrage til en legitimering af talesprogsvarianter og i forlængelse deraf føre til en accept af sproglig mangfoldighed (Hoel 1997:31). En indvending imod sådan valgfrihed kunne være, at det kan blive en belastning for sprogbrugere, da det kræver indsigt i skriftsprogsituationen og opdateret viden om, hvilke former der er tilladte, og hvilke der ikke er.

En anden løsning kunne være at udarbejde nogle mere lokalt forankrede ortografier, såsom den anvendt i Alsingergildets *Alsisk Ordsamling*, og ud fra disse udarbejde nogle skrivevejledninger, hvad Alsingergildet også har gjort. Herved kunne sprogbrugere sikres et skriftsprog, der svarer til deres talesprog samt en indføring i at benytte dette. At skabe en retskrivning, der fuldstændigt afspejler det talte dialektale sprog, vil dog formodentlig være umuligt, da der er en række lydlig aspekter, som dårligt kan overføres til skrift

(f.eks. trykstyrke, stød, tonal accent). Men lokalt bundede ortografier og skrivevejledninger kunne immervæk bidrage til bibeholdelsen af dialektal sprogbrug ude i sprogområdets kringel-kroge samt lokalsamfundene imellem.

Litteratur

- Alsingergildet ([1988] 2002): *Alsisk Ordsamling*. Sønderborg: Andreas Clausens Boghandel.
- Amery, Heather og Stephen Cartwright (2002): *Min føøst tusin' oe å synnejysk*. Oversat af Elin Fredsted. Tønder: Æ Synnejysk Forening.
- Bjerrum, Anders (1953): Om de danske dialekter i Sønderjylland. I: *Sønderjydske Årbøger* 1:101-124.
- Brink, Lars og Jørn Lund (1974): *Udtaleforskelle i Danmark*. København: Jul. Gjellerups Forlag.
- Hoel, Trude (1997): Valgfrihet i skriftnormalene – en fordel eller en ulempe? I: *NyS – Nydanske Studier & Almen kommunikationsteori* 23:25-34. doi:10.7146/nys.v23i23.13390
- Jervelund, Anita Ågerup (2007): *Sådan staver vi*. København: Dansk Sprognævn og Dansklærerforeningens Forlag.
- Jysk Ordbogs atlaskort = <<http://www.jyskordbog.dk/jyskordbog/ordbog.html>> (Senest revideret februar 2018).
- Monka, Malene (2014): Sproget afhænger af stedet – om sprogforandring i virkelig tid i Jylland. I: *Maal og Minne* 2:92-130.
- Nyberg, Magda (1995): Den sproglige udvikling i Sønderjylland efter genforeningen. I: *Sønderjyske Årbøger* 1995:261-291.
- Pedersen, Karen Margrethe (2014): Sønderjysk skriftsprog i 150 år. I: Inger Schoonderbeek Hansen og Tina Thode Hougaard (red.): *15. Møde om Udforskningen af Dansk Sprog*. Aarhus: Institut for Kommunikation og Kultur, Aarhus Universitet:285-300.
- Peter Skautrup Centrets Oversigt over kort = <<http://jysk.au.dk/samlinger/baandsamling/dialektproever/oversigtoverkort/>>. (Senest revideret d. 5. oktober 2018).